

агресії. Потрібно зрозуміти, що розплачуватися доведеться надто дорогою ціною, як це вже було в нашій історії.

1. Курс лекцій з історії України та її державності // За ред. Л.Є. Дециньського. – Львів, 2000. – С.219. 2. Винниченко В. Відродження нації. – К., 1918. – С.158, 159. 3. Ковалів П. Дипломатична діяльність в часи Української держави // Український історичний календар-альманах „Червоної калини“ на 1939 р. – Львів, 1939. – С. 133, 134. 4. Дециньський Л.Є. Революційні події на Південно-Західному, Румунському фронтах і Чорноморському флоті. – Львів, 2002. – С. 261. 5. Історія міжнародних відносин України (1917–1992). – К., 1992. – С. 11. 6. Дециньський Л. Міжнародні відносини України в ХХ ст. – Львів, 2002. – С. 24–50. 7. Покровська І., Хорошилова Ю. Місія приречена на невдачу. – К., 2000. – С. 74. 8. Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття. – К., 1993. – С. 159, 160. 9. Там само. – С. 161, 162. Освободительная война украинского народа против немецких оккупантов: Документы и материалы. – К., 1937. – С. 521, 522. 11. РДВІА, ф.2081, сп. 1, спр. 3, арк. 65. 12. Дециньський Л.Є. В єдності сила нації // Аудиторія, 21–27 січня 2000р. – Львів: ДУ „ЛП“. – С.7.

УДК 94(477)''10/14'': 438.41

С.В. Терський

Національний університет “Львівська політехніка”,
Інститут гуманітарних та соціальних наук

ОБОРОННИЙ КОМПЛЕКС КНЯЖОГО МІСТА ПЕРЕСОПНИЦІ

© Терський С.В., 2008

Досліджуються особливості середньовічного військово-стратегічного комплексу одного із стольних міст Волині – Пересопниці. На тлі військово-політичної історії та стратегічного розташування міста у світлі археологічних досліджень аналізуються його середньовічні фортифікації. Подано характеристику найважливіших пам'яток його військової історії, більшість з яких ще належить поглиблено вивчати.

The process to accumulate of knowledge about medieval military complex and fortifications also thanks to archaeologist investigations of the Peresopnytcia in this article has been investigated. All this generalizations of the main monuments of the Peresopnytcia's military history has been investigations.

Княжа столиця Південно-Західного Погориння – місто Пересопниця відіграло визначну роль в історії України Х–ХV ст. як політичний та культурний центр України. Проте місто, розташоване на найважливішому сухопутному шляху Русі-України – з Києва до Західної Європи, було також визначним оборонним центром держави. З цього опорного пункту Київської держави у Західному Погоринні дружини пересопницьких князів нерідко відправлялись у далекі походи для опанування сусідніх територій.

Короткі публікації оглядів археологічних матеріалів з Пересопниці написані переважно автором цієї роботи, досі не дають повної уяви про оборонний комплекс міста [10–13, 15, 16, 20, 21]. Успіхи археологічних досліджень останніх десятиліть, проведених насамперед Волинською археологічною експедицією Львівського історичного музею у 1987–2006 рр., дають змогу розглянути згадані наукові проблеми у різних аспектах.

Місто Пересопниця протягом своєї понад чотирьохсотрічної історії неодноразово змінювало свій статус. Відповідно до цього відбувались зміни у топографії оборонних споруд. Топографія середньовічної Пересопниці значною мірою підпорядкована особливостям природного рельєфу.

Пересопниця у своєму розвитку пережила періоди формування міського осередку, столичний період та тривалий період занепаду. Для кожного з цих періодів була характерною своя військово-

історико-топографічна ситуація. Тому військову історію міста доцільно розглядати за певними хронологічними етапами.

У чергуванні доміант міської топографічної структури знайшли відображення різні хронологічні етапи розвитку Пересопниці. Кожному періодові відповідало почергове піднесення ролі одного з чотирьох основних топографічних районів міста: Замостя, Білева, власне Пересопниці та Жукова. На території Замостя та Білева розташовувались поселення, які передували літописному місту.

Територія міста формувалася у певній поселенській системі, структура якої змінювалася відповідно до історичної ситуації. Місто займало саме ту частину середньої течії р. Стубли, де її рукави та притоки в гармонії з горбистим рельєфом творять чимало зручних для заселення та оборони місць. Центральна міська ділянка поселенської агломерації Пересопниці займала проміжок поміж ур. Замостя (с. Новостав-Дальній) та ур. Городище (с. Білів) завдовжки 4 км при ширині по лінії захід-схід 300–1000 м по обидва боки р. Стубли (рис. 1).

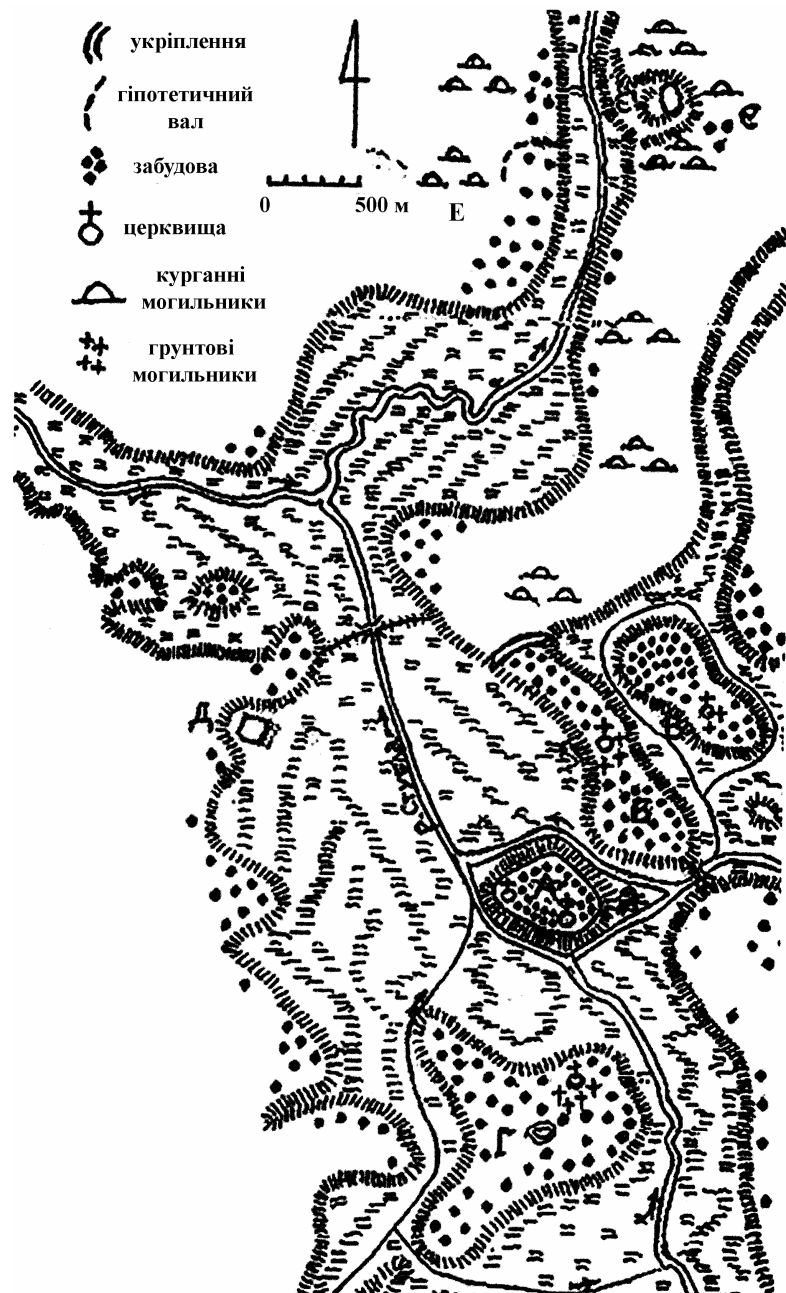

Рис. 1. Літописна Пересопниця. Схема розташування оборонних об'єктів другої половини IX—XIV ст.

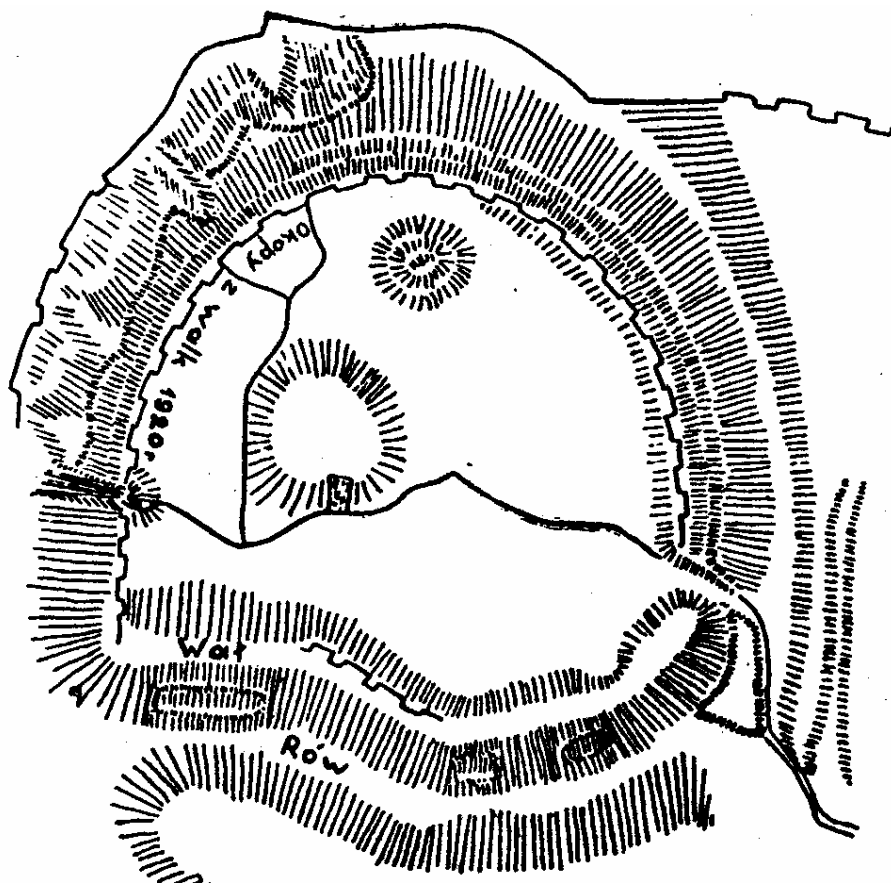

Рис. 2. Білівське городище (Г. Ленчик. 1937 р.)

Початок зародженню міста поклало формування укріпленого осередку місцевої общини на мисовому завершенні найвищого в околиці узгір'я (221 м над рівнем моря) в ур. "Городище" на південній околиці с. Білів (рис. 2). Центральне поселення, жителі якого спорудили городище, розташовувалося на протилежному лівому березі р. Стубли, на території сучасного с. Старожуків, де зібрано матеріали VIII—XIII ст. На цій ділянці берега площею близько 17 га також могли існувати укріплення, на що вказує назва урочища — "Позарів". З напільної сторони мису ще слабо простежуються рештки земляного валу.

У X—XI ст. Білівське городище-дитинець площею 0,35 га постійного заселення не мало. Лише наприкінці XI ст., коли сформувався адміністративний центр на новозбудованому великому городищі 1,5 км південніше, а Білівське городище перетворилось на його північний форпост, тут з'явилась негуста житлова забудова [виявлено одне житло: 3, с. 168—176]. Із сходу за напільним валом і ровом у період розквіту укріплення — X—XI ст. — знаходилося селище площею близько 2 га, відоме завдяки роботам 1982—1986 рр. — рештки, ймовірно, другого укріпленого майданчика, не поміченого попередніми дослідниками. Найглибша ділянка рукотворного каньйону, яким пролягає зараз дорога Пересопниця-Білів, є, очевидно, рештками другої напільної лінії укріплення цього городища (рис. 3). На перших надзаплавних терасах навколо городища та на протилежному

Рис. 3. Прорис світлини з панорамою Білівського городища (Г. Ленчик. 1937 р.)

березі ріки розташована основна частина поселенського комплексу, який супроводять чотири групи курганів (по дві з кожного боку ріки). Характеристика найбагатших підкурганних поховань білівських могильників свідчить про існування тут вищого суспільного та дружинного прошарку.

Білівське городище, розташоване поряд з найвужчим місцем у заплаві р. Стубли, очевидно, також контролювало переправу. На іншому, паралельному, шляху — вздовж берега рік Горині та Устя знаходилися укріплення Грабова та Городка. Наприкінці XI ст. у житті Пересопниці наступив переламний момент. У цей час завершувався процес внутрішнього освоєння волинської землі великокнязівською владою [6]. І, як наслідок, зводилися укріплення нової адміністративної мережі. Очевидно, цим новим укріпленням стало мисове городище у теперішньому ур. "Шпихлір" на західній околиці сучасного с. Пересопниця Рівненського р-ну Рівненської області.

Воно займало центральне становище серед усіх основних посадських районів. І понині це урочище залишається історичним центром сучасного с. Пересопниця. Трапецієподібне городище т. зв. "волинського" типу розташоване в західній частині села на пласкому мисовому останці правого берега р. Стубли, глибоко висунутому в заплаву. З напільної сторони городище відділене штучним ровом завширшки близько 30 м та завглибшки до 4 м, яким пущено води притоки р. Стубли — р. Устя (Омелянівки). Укріплення приблизно трапецієподібної в плані форми із заокругленим південним кутом займає площу понад шість гектарів. Головний в'їзд зберігся із східної сторони у формі розриву валу завширшки приблизно 8 м. Додаткові в'їзди простежені з північно-західної сторони, де вздовж зовнішнього схилу піднімається малопомітна зараз стежинка. У місці, де вона проходить поміж двох кінців валу, що заходять один за другий, ймовірно, стояла оборонна дерев'яна вежа, поряд з цим в'їздом у 1975 р. було досліджено ступінчастий колодязь завглибшки 4 м від сучасної поверхні; другий запасний в'їзд виходив з природної улоговини з південно-західної сторони городища в бік р. Стубли, яка тут майже впритул підходить до укріплень [16, с. 27–28].

Земляний вал городища найкраще зберігся у північно-східній частині, яка є одночасно і найвищою ділянкою укріпленого майданчика. Його висота тут становить понад 7 м над рівнем заплави та на 2—3 м він здіймається над самим майданчиком. У п'ятьох перерізах валу на його північній та південній ділянках стверджено відсутність спеціальних конструкцій його серцевини. Основу насипу валу становила материкова глина. Грунт для цієї мети брався на місці: з напільного рову та з прилеглих країв внутрішнього майданчика. Внаслідок цього південно-східний край майданчика ще більше понизився та втратив найдавніші культурні напластування на віддалі близько 40—50 м від валу. Прирічкові ділянки валу мали, очевидно, характер ескарпів-платформ, проте в західній частині вони були майже повністю знесені під час земляних робіт 1930-х років.

Внаслідок розкопок, проведених протягом 20 польових сезонів у 1974—1995 роках, досліджено понад 2400 кв. м площі, насамперед у західній та південній частинах городища, розвідково досліджувалась центральна та південно-східна частини. Цими роботами вдалося встановити приблизну структуру забудови укріпленого майданчика, стратиграфію та етапи забудови. При цьому розкопано близько 5 % від його площі, на якій досліджено повністю або частково 36 жител, 6 будівель господарсько-виробничого призначення, 11 господарських ям-погребів та 14 надвірних печей та вогнищ X—XIV ст. [16, с. 28].

У X—XI ст. на першому етапі забудови майданчика городища споруди розташовувались, очевидно, несистематично. Їх виявлено переважно у північно-західній та центральній частинах. Це напівземлянкові житла, датовані за керамічним матеріалом 1-ю та 2-ю половинами XI ст., надвірна піч, яма-погріб та два вогнища.

У літописний період — XII — перша половина XIII ст. забудова майданчика городища відзначалась чіткою структурою. На північ від його центру на території сучасної плебанії зафіксовано незабудовану в середньовіччі ділянку площею близько 0,25 га, до якої з південного заходу прилягав князівський квартал. Основу композиції цього кварталу становила храмова будівля, що знаходилася на місці теперішньої церкви Св. Миколая XVIII ст. [21].

На віддалі близько 70 м на південний схід від храмової ділянки зафіксовано рештки, ймовірно, "дружинного" кварталу: не менше чотирьох глинистих прошарків, густо насичених артефактами, — сліди вимощення майданчиків під великі наземні дерев'яні будівлі, очевидно

каркасної конструкції. У горизонтах залягання домівок зафіксовані сліди зруйнованих глиняних печей, шматки глиняної обмазки стін, плиткоподібні брили місцевого вапняку-ракушечника розмірами приблизно 20x20x3—5 см, окремі із слідами оброблення. Будівлі існували у XII—XIV ст. На їх соціальну належність вказують численні предмети дружинного спорядження: остроги, вудила, кінські підкови, окуття відер, вістря стріл та імпорتنі речі (рис. 4). Ці великі житлові будівлі розташовувались обабіч дороги, яка повинна була проходити з центру городища по дну неглибокого природного яру до ріки, де, можливо, знаходилась пристань. Ця западина відокремлювала князівський квартал городища від ремісничого, який займав південний кут. Значна кількість будівель, досліджених тут, мала одночасно виробниче та житлове призначення. Вдалося виділити два ряди забудови, розміщені паралельно до валу, — ця ознака, характерна для більшості тогочасних фортець (наприклад, у Дюнабургському замку кінця XIII—XVI ст.: [5, с. 442], середмісті Львова тощо).

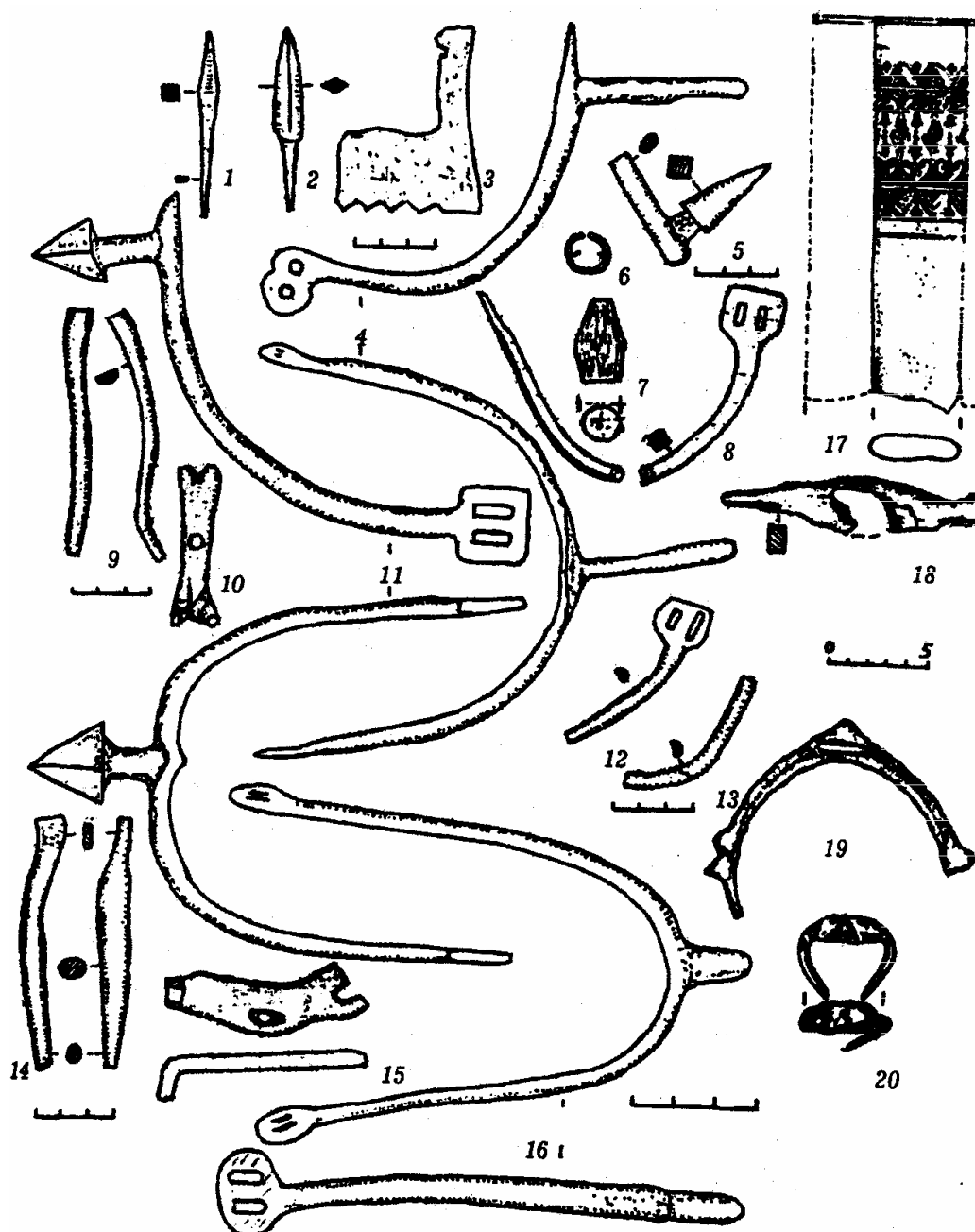

Рис. 4. Інвентар „дружинного“ кварталу на дитинці Пересопниці

Комплекс будівель, що мали стосунок до залізоробного ремесла, прилягав з півдня до житлових споруд і займав південний кут городища при самій ріці. До його складу входили чотири споруди виробничого призначення та не менше ніж 10 надвірних залізоробних печей-горнів [18, с. 424].

До складу ремісничого кварталу входило, очевидно, також житло-майстерня костеріза, яке знаходилося неподалік.

Третій горизонт забудови території городища — кінець XIII—XIV ст. — це період поступового занепаду міста, коли згадки про нього в існуючих зараз письмових документах остаточно зникають. У цей період на городищі традиційно продовжувала зберігатись військова залога, можливо, князівський двір, в обов'язки якого входив, окрім військово-адміністративних функцій, контроль за торговим шляхом, свідченням чого можна вважати знахідки предметів золотоординського імпорту у вищезгаданому великому наземному будинку князівського кварталу. Стаціонарна забудова цього періоду, очевидно, обмежувалась лише приваловою територією. До неї належать понад 10 напівземлянкових та наземних споруд, а також 6 печей, що могли бути або ж надвірними, або ж входили до складу наземних споруд, рештки долівок та контурів стін, яких не вдалося простежити.

Важливою функцією дитинця було зберігання князівських зернових запасів [4, с. 103—116]. Ця традиція затрималася у Пересопниці на століття після занепаду міста, і зафіксована в топонімії урочища "Шпихлір" — давнє "гумно" [9, с. 629]. Надійно зберігати зерно можна було у підземних сховищах, як це практикувалося у XIV ст. у Володимирі (див. розкопки автора 1999—2000 рр.). У XIV ст. на дитинці Пересопниці продовжували діяти залізоробні майстерні. Одна з них знаходилася поряд із давнішим "кварталом металургів та ковалів".

Напівземлянкові житла № 2, 3, що існували вже наприкінці XIV ст. у західному куті городища зберегли сліди великої пожежі та, очевидно, погрому, який можна пов'язувати із спустошливим набігом татарського хана Едигея на Волинь у 1399 р. З цього часу укріплення в ур. "Шпихлір" остаточно втрачає функції адміністративного осередку. "Список городов русских дальних и ближних", складений близько 1396 р., вже не згадує Пересопницю серед міст Волинської землі. У першій половині XV ст. забудова городища значно скорочується. Ймовірно, в цей час сюди переносяться з посаду основні будівлі монастиря Різдва Пречистої Богородиці, вперше згаданого як вже існуючий у 1490 р. [21]. Занепад наприкінці XIV ст. охопив багато сусідніх міст, наприклад Туров, що було пов'язано також із істотною зміною історичної ситуації — поступовою ліквідацією української державності.

Важлива роль в обороні міста належала укріпленням Окольного города, що оточували головний посад, розміщений на рівнинній першій надзаплавній терасі правого берега р. Стубли на північний схід від дитинця. З напільної північної сторони його майданчик був захищений подвійним земляним валом, а з південної та західної — болотистою заплавою рік Стубли та Устя (Омелянівки). В'їзд на територію посаду здійснювався по дамбі, насипаній з південної сторони через заплаву р. Устя. На дамбі, очевидно, знаходився підйомний міст. Це була одна з двох "старих греблиць", згаданих у документі 1596 р. [1, с. 472—478], які становили своєрідну гідросистему, споруджену з метою наповнення водою оборонних ровів навколо посадів міста. Один такий рів по периметру із сходу відділяв від головного посаду положу острівну ділянку — ур. "Пастівник", на центральній частині якої, згідно з переказами, розташовувався первісний монастир Різдва Пречистої Богородиці.

При в'їзді на територію Окольного города з півдня обабіч дороги перед дамбою стояли два великих кургани, насипані, можливо, ще за доісторичної доби [8, с. 558], які логічно мали б використовуватись як платформи для передмостових укріплень.

Територія, власне, головного посаду найменш вивчена в археологічному плані, оскільки зайнята повністю сучасною садибною забудовою центральної частини с. Пересопниця. На Окольному городі мали стояти головні громадські споруди посаду, як це досліджено, наприклад у Звенигороді [19, с. 13].

Вже згадана гідросистема, що, очевидно, складалася з двох гребель: одна при усті р. Омелянівки, друга — нижче від городища по течії р. Стубли, мають широкі аналогії у сусідніх

містах. Подібні греблі, що утворювали велику водойму, яка ускладнювала підступи до укріплень, відомі у Лучеську, Галичі та Тустані [7, с. 140].

Культурний шар та укріплення цього т. зв. "пригородка" — окольного міста Пересопниці були серйозно зруйновані на початку 1930-х років внаслідок побудови насипу нового дорожнього полотна на відрізку Шостаків-Новожуків. Його загальна площа сягала 11 га [16, с. 32].

Із східної сторони до території Окольного города прилягав "Пастівник" — третя укріплена ділянка міста. Існування третьої укріпленої ділянки правобережної частини міста до певної міри копіює тричленну структуру середньоевропейських міст цього періоду. За цією схемою середмістя, тобто головний торгово-ремісничий посад, формується з протилежного боку від дитинця, а Окольний город є природною ланкою між градом та більш широкою поселенською базою [23, с. 50—55]. Аналогічна територіальна структура міста найвиразніше виступає на Волині у сусідньому Лучеську, що добре бачимо з пізніших описів (інвентарів) XVI ст [15, с. 67—68].

Протягом шести польових сезонів у 1977—1995 рр. на ур. "Пастівник" досліджено близько 400 кв. м площі, що становить менше ніж 0,5 % від усієї території. У центральній, найбільш підвищеній частині цього острова розкопками зафіксовано незабудовану ділянку площею не менше 0,1 га, до якої з півдня прилягає давнє церквище. На нього вказує кам'яний хрест та ґрунтові підплитові поховання X—XIII ст. Тут за переказом мав знаходитись монастир княжої Пересопниці. Для XIII ст. характерною ознакою є розміщення монастирів поряд з головною торговою площею [24, с. 17; 12, с. 9], яка у цей час формується поряд з в'їздом до окольного міста (Лучеськ, Львів).

Чотири споруди XII—першої половини XIII ст., досліджені в центральній частині посаду, належали дружиннику, купцю та майстру-бронзолivarнику. Вони мали характерні для домобудівництва цього періоду заглиблені елементи конструкції — погребі. В одному випадку зафіксовано рештки зруйнованої глиняної печі у куті житла. Підставою для визначення соціальної належності будівель послужили речові знахідки із заповнень: відходи бронзолivarного виробництва, концентрація привізних виробів з кераміки, скла та предмети спорядження озброєного вершника — острога, пластина панцирна, бронзовий казан, кістяна обклашка колчана тощо. Площа острова перевищує 10 га. Розвідковими роботами встановлено існування синхронної забудови по усій його площі. Цьому сприяла наявність потужних джерел води у південній та північній частині острова. З півдня та сходу, відокремлені ровами, розмішувались, очевидно, неукріплені поселення.

Окремим районом посаду Пересопниці було узгір'я "Мигор" в межиріччі Стубли та Омелянівки. Його сполучала з окольным містом вже згадана земляна дамба, яка слугувала одночасно в'їздом у місто з південного сходу. Розташований південніше від Окольного города посад мав природні межі, що визначалися з півночі, сходу і заходу урвистими схилами до долин рік Стубла та Устя, а з півдня — болотистою долиною, яка сполучала долини згаданих рік.

З південної сторони можна припустити наявність штучних укріплень, оскільки понижена, частково заболочена південна частина ур. "Мигор" надавала можливості легкого укріплення цього посаду перекопом, який з'єднував би заплави Стубли та Омелянівки, або ж робота, аналогічна за обсягом до спорудження укріплень окольного міста, насипанням подвійного валу завдовжки близько 350 м поперек межиріччя.

На верхньому майданчику пагорба (190 м над рівнем моря) у 1930-х О. Цинкаловським та в 1974 рр. В. Терським археологічно обстежувались залишки печери, виритої в материковому лесі, в якій було зібрано бронзові та кістяні предмети побуту X—XIII ст. [25, с. 249; 17, с. 125]. Поряд у 1974 р. було також досліджене заглиблене житло X ст. [16, с. 34]. В XI—XIII ст. забудованою, очевидно, могла бути уся територія урочища площею близько 25 га. У північній його частині, напроти "кварталу металургів" дитинця зафіксовано ями, заповнені болотною рудою та шлаками — сліди металургійного виробництва, пов'язаного, очевидно, із збагаченням залізної руди.

Певними укріпленнями мав бути захищений лівобережний посад в ур. Замостя [тепер с. Новостав-Дальній, південно-західний район літописної Пересопниці: 12, с. 8—9], розташований напроти ур. Мигор, який у XI—XIII ст. за площею був найбільшим посадським районом літописного міста. Розкопки 1995—1997 рр., які проводилися вздовж східної берегової тераси

урочища, дали змогу встановити, що у другій половині XIII та в XIV ст. "Замостя" продовжувало відігравати роль однієї з основних поселенських структур міста.

З півночі, по лівому берегу р. Стубли до Замостя прилягав ланцюг поселень X—XIII ст., що не мав чітких топографічних меж, і на якомусь етапі групувався навколо новозбудованого городища. Існування княжого городища на місці давнішого замку Чорторійських (рис. 5) довели спостереження О. Цинкаловського [22, с. 188]. Його територія була заселена ще за бронзової доби. Під час влаштування городища довелося підсипати глиною східну, прирічкову частину. Враховуючи контекст історичного розвитку Пересопниці, роботи із влаштування окремої князівської резиденції на лівому березі р. Стубли могли проводитися вже наприкінці XII—XIII ст. В усякому випадку документ 1450 р. [2, с. 20] застає замок вже існуючим на правах великокнязівської власності. У тому ж документі на території мастку згадується "копець", — можливо, рештки на той час зруйнованої вежі — "донжона"?

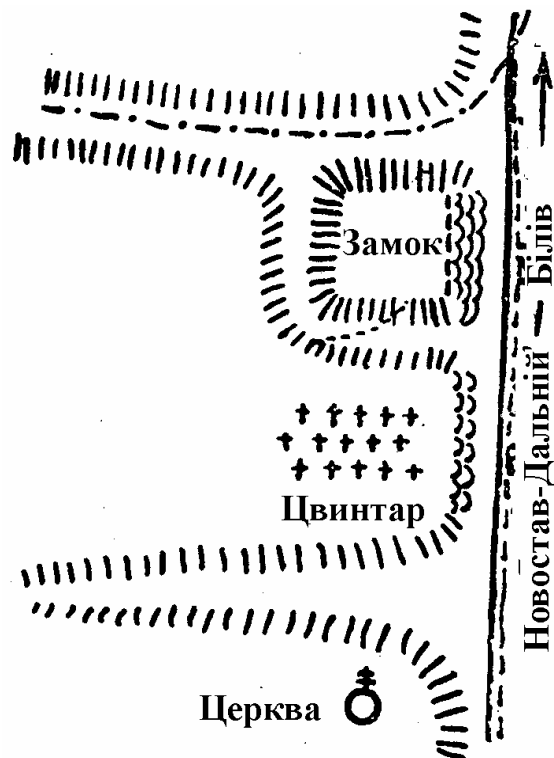

Рис. 5. План замчища Жуків (за Г. Ленчиком. 1937 р.)

У XII—XIII ст., очевидно, зберігалися якісь укріплення Білівського форпосту на північній околиці міста, навколо яких склався окремий район посаду.

З початком навали Батия Пересопниця не втратила свого значення як центр території. Проте, очевидно, у 1250—1270-і рр. в процесі нового "урядження" території Волинського князівства, основні центри Погорині зводяться вздовж південного відгалуження трансконтинентального шляху: Дубно, Шумськ, Стіжок, Данилів, Кременець, Острог. Очевидним є вплив економічної і політичної активності у південну частину Волинського князівства. За цих умов відбувався поступовий занепад Пересопниці.

Як свідчать знахідки кераміки та окремих споруд, у другій половині XIII—XIV ст. продовжують функціонувати основні посадські райони міста. Менше матеріалів цього часу на "Пастівнику". Це можна пояснити пов'язаним з економічним занепадом розростанням монастирської території (кладовище, сад та інші угіддя).

Наприкінці XIV ст., можливо внаслідок остаточного занепаду Пересопниці, функції політичного центру округи переходять до замку Жуків, а економічним центром цієї частини Волині

стає Клевань. У цей період найактивніше продовжують функціонувати прилеглі поселення лівобережжя з центром в ур. "Острівець" (розкопки В. Шолом'янцева-Терського, 1986 р.) та на першій надзаплавній терасі р. Стубли південніше замчища. Разом вони, очевидно, становлять рештки відомого з документів XV—XVIII ст. "места" при Жуківському замку.

В сукупності середньовічні городища, дамби, рови, земляні платформи, які зафіксовані на території, зайнятій в минулому літописною Пересопницею, дають змогу з достатньою повнотою відобразити процес розвитку та занепаду оборонного комплексу одного з головних волинських міст. Подальші археологічні розкопки допоможуть детальніше хронологічно стратифікувати описані укріплення. Також зібрана під час розкопок Пересопниці велика колекція предметів озброєння та спорядження вершника потребує окремого дослідження у сукупності із синхронними знахідками з міської округи. Значна частина цього дружинного спорядження виготовлялася не лише міськими зброярськими майстернями, але й також майстрами з численних князівських та боярських дворів, т. зв. службових сіл. Частину цього спорядження привозили для торгівлі, або вона була військовим трофеєм. Розвинута за княжої доби інфраструктура княжої столиці Надстублянського краю, що підтверджує тезу про важливе значення Пересопниці як неприступної князівської фортеці, — є окремою темою для дослідження.

1. *Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссиею для разбора древних актов, высочайше утвержденною при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе* (далі — *АрЮЗР*). — Ч. 1.— Т. 1.— К., 1859.— 554 с. 2. *АрЮЗР*.— Ч. 8.— Т. 4.— К., 1907.— 451 с. 3. Ауліх В.В. До питання про місцезнаходження літописної Пересопниці // *Середні віки на Україні*.— Вип. 1.— К.: Наук. думка, 1971.— С. 168—176. 4. Белецький С.В., Мокеєв Г.Я. Клеті Псковського Крама // *СА*.— 1989.— № 4.— С. 103—106. 5. Магуревич Э. Раскопки в городке Дюнабургского замка // *АО*—1983.— М.: Наука, 1984.— С. 442. 6. Насонов А. Н. "Русская земля" и образование территории древнерусского государства (историко-географические исследования).— М.: Изд-во АН СССР, 1951.— 256 с. 7. Рожко М.Ф. Тустань // *Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (раннеславянский и древнерусский периоды)*.—К.: Наук. думка, 1990.— С. 140—142. 8. Сендульський А. Село Пересопница Ровенского уезда // *Волынские епархиальные ведомости*.— 1880.— № 11.— С. 548—559. 9. *Словник староукраїнської мови XIV—XV ст.*— К.: Наук. думка, 1977.— Т. 1.— 631 с. 10. Терський С.В. Обстеження городищ княжої доби на Волині в 1986—1991 роках // *Наукові записки (Львівський історичний музей)*. — Вип. I. — Львів, 1993. — С.41—67. 11. Терський С.В., Терський В.С. Літописна Пересопниця, або Призабуте місто над Стублою // "Родовід": *Наук. записки до історії культури України: дослідження; архівні матеріали; публіцистика*. — 1994. — № 7. — С. 47—53. 12. Терський С.В. Історична топографія та забудова Пересопниці XII—XIII ст. у світлі нових археологічних досліджень // *Волинь незабутня: Тези VI регіональної наук.-практ. конф. "Нові краєзнавчі дослідження у контексті національного відродження України"*. — Рівне, 1995. — С. 8—9. 13. Терський С.В. Волинь в системі міжнародних зв'язків Київської Русі (X—XIV ст.) (до постановки проблеми) // *Наукові записки (Львівський історичний музей)*. — Вип. IV, Ч. I. — Львів, 1995. — С. 73—88. 14. Терський С.В. Підсумки археологічних досліджень дитинця та передмість городища Пересопниця на Волині // *Materialy i sprawozdania Rzeszowskiego osrodka archeologicznego*. — Т. XVII. — Rzeszow-Krosno-Przemysl-Sandomierz-Tarnow, 1996. — S. 305—309. 15. Терський С.В. Луцький Поділ: до питання формування території середмістя // *Гісторыя Беларусі: Жалезны век і Сяреднявеччя. Да 70-годдзя з дня нараджэння Г.В. Штыхава*. — Мінск, 1997.— С. 66—69. 16. Терський С.В. Пересопниця: Краєзнавчий нарис. — Рівне: Азалія, 2003.— 160 с. 17. Терський-Шолом'янцев В. С. Пересопниця // *Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (раннеславянский и древнерусский периоды)*.— К.: Наук. думка, 1990. — С. 124—126. 18. Шеломенцев-Терський В.С. Раскопки летописной Пересопницы // *АО 1978 года*. — М.: Наука, 1979. — С. 424. 19. Шеломенцев-Терський В.С. Древнерусский Звенигород Галицкий: Автореф. ... канд. ист. наук. — К.: Ин-т археологии АН УССР, 1981. — 26 с. 20. Шеломенцев-Терський С.В., Шеломенцев-Терський В.С. Летописная

*Пересопница (Итоги археологических исследований 1974–1991 гг.) // Материалы по археологии России. – М., 1995. – Вып. 2: Славянская археология 1990. Раннесредневековый город и его округа. – С. 58–66. 21. Шолом'янцев-Терський В., Терський С. Про локалізацію княжої церкви у Пересопниці // Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції: Тези доп. — Львів, 1993. — С. 77–78. 22. Cynkalowski A. *Materialy do pradziejow Wołynia i Polesia Wołyńskiego.*— Warszawa, 1961. — 265 s., XXXI tabl. 23. Ночык-Сіwkowa Ст. *Заметки о пространственном развитии западно-славянских городов в X—XIII вв.: Тезисы докладов польской делегации на V Международном Конгрессе славянской археологии.* — Киев, 1985. — Warszawa, 1985. — S. 50—55. 24. Kunysz A. *Kontakty handlowe Przemysla we wczesnym sredniowieczu // Rocznik Przemyski.*— Przemysl, 1975. — T. XV—XVI.— S. 25. Rauhut L. *Wczesnosredniowieczne materialy archeologiczne z terenow Ukrainy w Panstwowym Muzeum Archeologicznym w Warszawie // Materialy wczesnosredniowieczne.*— 1960. — T. 5. — С. 231—259.*

M. Franz

Instytut wojskowy Uniwersytetu Adama Mickiewicza, Poznań

OCENA ASPEKTÓW MILITARNYCH POWSTAŃ KOZACKICH Z LAT 1591–1596

© Franz M., 2008

Аналізуються військові аспекти козацьких повстань кінця XVI ст.

The article analyzed of the Cossacks military aspects.

Końcówka XVI wieku to okres w którym Kozaczyzna Ukrainna jako społeczność militarna była już w pełni wykształcona. Pojawienie się w 1569 roku pierwszego rejestru kozackiego na służbie Rzeczypospolitej oraz późniejszy udział posiłków kozackich w wyprawach Stefana Batorego był dowodem, że kozacy powinni być traktowani jako realna siła zbrojna¹. Jednakże po stronie Rzeczypospolitej wobec śmierci króla Stefana Batorego i przejęcia tronu przez Zygmunta III wagę nie było nawet próby dostrzeżenia takiego problemu. Król od początku zaangażowany w kwestie północne, na ziemiach ukraińskich oczekiwał jedynie spokoju i nie prowokowania nowych konfliktów. Stąd wszelka nadmierna aktywność starostów ukraińskich oraz Kozaków była dla dworu bardzo niekorzystna. W tej sytuacji korzystna dotąd dla Kozaków polityka Rzeczypospolitej zastąpiła niczym nie skrywana niechęć. Ta zmiana nastawienia państwa polsko-litewskiego wobec Kozaczyzny, to jedna z fundamentalnych przyczyn skierowania się jej aktywności wojennej przeciw Polsce.

Przyjęcie w 1569 roku, pod naciskiem króla Zygmunta II Augusta unii polsko-litewskiej w Lublinie spowodowało proces szybkiego i masowego napływu polskiej szlachty i magnaterii na tereny ukraińskie. Równocześnie wraz z tym procesem postępowała kwestia kolonizacji tychże ziem². Napływ chłopstwa na ziemie ukraińskie w drugiej połowie XVI wieku, wiedzionych tu długimi okresami wolnizny, początkowo niskimi obciążeniami podatkowymi nie może budzić wątpliwości. Równocześnie narastały nieuchronnie problemy własności ziemi na terenach ukraińskich. Początkowo zasiedlano te ogromne, w dużej części opustoszałe terytoria w sposób naturalny, nie dbając o formalności, w tym o dokument nadania danego obszaru z pieczęcią króla. Także i na dworze nie przywiązywano do tego początkowo należytej dbałości, w efekcie nie raz przydarzało się, że król nadawał daną ziemię dwa razy, a jej obaj legalni właściciele szukali sprawiedliwości w sądach.

Jakby zamieszanie, powoli acz nieuchronnie narastające na ziemiach ukraińskich było zbyt małe, to trwały rokowania i dyskusje nad unią religijną prawosławia z katolicyzmem na tych ziemiach. Rozmowy

¹ Podobnie postrzega Autor jednej z najnowszych syntez dziejów Ukrainy, patrz M. B. Лазаробич, *Історія України.* – К., 2008. – S. 114–119.

² Dokładniej ten proces patrz H. Litwin, *Napływ szlachty polskiej na Ukrainę 1569–1648.* – Warszawa, 2000.